

Т.І.Артьомова, д-р екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЕКОНОМІКА ДОВІРИ ЯК ПРООБРАЗ ІНСТИТУЦІЙНОЇ АРХІТЕКТОНІКИ

Довіра – поняття трансцендентне, про що свідчить множинність наукових підходів до його дослідження. Трансцендентність поняття зумовлена трансцендентним характером самого феномену, який намагаються визначити через вихід за його межі і, щоразу переконуючись у безплідності зусиль, сформувані про нього вичерпне уявлення. Сказане, проте, не заперечує позитивних можливостей науки щодо прояснення шляхів зміцнення відносин довіри як передумови гармонійного світооблаштування – інституційної архітектури господарювання. Сьогодні проблема відновлення відносин довіри в суспільстві актуалізується в контексті його післякризового облаштування. Глобальна фінансово-економічна криза ще не завершилася, але світова еліта з упевненістю дивиться в майбутнє; в її середовищі навряд чи можна знайти такого суб'єкта, який не знав би, що світові кризи господарювання, будучи атрибутом економічного циклу (який, своєю чергою, являє собою форму реалізації капіталістичної (ліберально-ринкової) системи сукупного суспільного відтворення), періодично повторюються. Теорія, історія і соціальні наслідки промислових криз було відображено у класичних працях плеяди видатних дослідників XIX–XX століть, спеціальний потік літератури присвячено аналізу особливостей Великої депресії 1929–1933 років. Прогнози стосовно нинішньої глобальної кризи, як стало видно, різнилися лише в термінах настання, тривалості, описі вихідних механізмів розгортання, а після початку кризи не бракувало і рекомендацій щодо боротьби з нею. При цьому у глибині суспільної підсвідомості прихована впевненість, що будь-яка економічна криза, "якщо навіть із нею зовсім не боротися, рано чи пізно завершиться, як було подолано всі передуючі їй"¹.

Загалом антикризова тематика сучасності концентрується в річищі виявлення форм і способів відновлення докризових темпів розвитку економіки як на національному, так і на загальносвітовому рівні, актуалізується розроблення сценаріїв бізнес-активності за різних поєднань її сприятливих і несприятливих чинників. Одним із вагомих аргументів оптимістичного погляду в майбутнє є опора на потужність накопиченого тисячоліттями наукового потенціалу, яким людство з другої половини XX століття оволоділо і спрямувало на практичну службу економічному прогресу. Справді, знаменною віхою зламу XX–XXI століть стала ініціатива

¹ Цофнас А.Ю. Аспекты понимания финансового кризиса // Вопросы философии. – 2009. – № 11. – С. 53.

"нової економіки" з ядром у формі економіки знань, що знайшло відображення в низці програмних документів міжнародного характеру² і спіткало широку підтримку і схвалення в багатьох регіонах і країнах, у тому числі в Росії й Україні. В конструкті економіки знань ніби отримав своє глобальне концептуальне завершення і практичне втілення проголошений епохою Просвітництва всесвітній проект побудови "царства розуму" через розповсюдження знань і організації виховно-освітньої та культурно-просвітницької діяльності в середовищі широких народних мас.

Урочисте проголошення "нової економіки" як економіки знань невдовзі після краху господарської системи традиційного соціалізму було покликане увінчати завершення світового суперництва двох соціально-економічних систем і закріпити перевагу західного (капіталістичного) способу життя: ліберально-демократичної моделі господарювання, доктрини ринкового індивідуалізму й економічної ефективності. Втім, разом із визріванням і розповсюдженням економіки знань відбувалася загальна ціннісна деградація соціуму в усіх сферах і на всіх рівнях світового суспільного господарства, яка заявила про себе повною силою у процесі наростання глобальних дисонансів і диспропорційності. Проте, незважаючи на подані в науковій літературі спроби різнобічного тлумачення причин і сутності нинішньої глобальної кризи, вона офіційно позиціонується як фінансово-економічна, що не дозволяє її оцінювати в соціальній – морально-етичній – системі координат; у зв'язку з цим виникає потреба в ширшому погляді на вказані проблеми.

На думку російського філософа І.Ільїна, криза (від грец. "крино" – "суджу") – це такий стан людини, її душі та тіла або справ і подій, у якому виступають приховані сили і схильності; вони розвиваються, розгортаються, здійснюють себе, досягають максимальної напруги і прояву, своєї висоти і повноти і тим самим виявляють свою справжню природу: вони ніби виголошують самі над собою суд і переживають поворотний пункт; це їх перелом, перевал, година, в яку вирішується їхня доля; це час їх буйного розквіту, за яким почнеться або їх подолання і крах, або ж умирання тієї людини або тієї людської справи, яку наздогнала криза"³. В контексті сказаного уявляється сумнівним покладання надії на всемогутність накопиченого наукою економічного інструментарію в галузі автоматичного регулювання господарських циклів, так само як і на те, що нинішня криза неодмінно завершиться новим економічним підйомом.

Скептичні очікування щодо перспектив розвитку сучасної глобальної економічної системи пов'язані з відсутністю в суспільстві адекватної стартової платформи і межової напруги життєвих сил, потрібних для подолання кризових явищ і прориву на принципово новий рівень господарської

² World Development Report (1998/99): Knowledge for Development. – The World Bank, 1999; The New Knowledge Economy in Europe. A Strategy for Internationale Competitiveness and Social Cohesion / Ed. By M.J. Rodrigues, E. Elgar. – Pbl., 2002; Knowledge Economy II Forum "Implementing Knowledge Economy Strategies: Innovation, Life-Long Learning, Partnerships, Networks, and Inclusion". – Helsinki, March 25–28, 2003; Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы: Доклад Всемирного банка. – М., 2003; ЮНЕСКО. Всемирный доклад "К обществу знаний", 2005 тощо.

³ Ильин И.А. Собрание сочинений: В 10-и т. – Т. 1. – М., 1996. – С. 332.

реальності. Вказані очікування зумовлені також тим, що в суспільній свідомості відсутні самі уявлення про форми і зміст принципово нової господарської реальності, відповідно, відсутній і соціальний запит на неї. Кроки і дії, які роблять сьогодні глобальні гравці стосовно кризових явищ в економіці, можна характеризувати як спроби косметичного ремонту фасаду такої господарської системи, яка історично зжила себе і вимагає не просто капітального відновлення (реновації), але свого подолання, повної заміни. Втім, вважають, що вказане суспільство має безмежні резерви для розвитку, що епоха загальної благодаті, яку породжують дві конкуруючі форми господарювання – державний і ринковий капіталізм, – лише починається⁴, підтвердженням чому є стрімке поширення економіки знань. При цьому випускають з уваги, що процеси деморалізації в суспільстві досягли свого апогею саме в період становлення конструкту економіки знань, який інституційно закріпив утилітаристське ставлення до науки, знання взагалі, а тим самим і до всієї системи суспільних цінностей.

Невипадково в науковому середовищі сьогодні значно активізувалися спроби ціннісної самоідентифікації галузей знання через позиціонування всім науковим співтовариством і кожною з наук своєї етичної (ціннісної) складової⁵. Проте галузі наукового знання, що ціннісно позиціонують себе як суб'єкти господарського простору, організованого за законами ринку (економіки знань), повністю підкоряються дії економічних законів капіталізму й адекватним чином реалізують власну цільову функцію, вступаючи в жорстку конкуренцію за отримання вигідніших умов фінансування й інших ринкових переваг. Тобто світовому науковому розуму властивий стан ціннісної роздвоєності, коли спроби вичленення етичної складової на загальнометодологічному рівні у зв'язку з необхідністю прояснення умов господарській життєдіяльності в її трансцендентному сенсі закономірно спрямовані у річище реалізації практичних цілей, орієнтованих на економічний результат. Це явище наочно відбиває сучасна інтерпретація терміна "етос науки", запропонованого в 1940-і роки американським соціологом Р.Мертоном. Указане поняття, як відзначають фахівці, означає набір правил і норм, які діють у певному середовищі й аналогічні етичним, але по суті не є такими (оскільки відсутні етичні максими і регулятори). Імперативи наукового етосу – це свого роду мінімальні норми, що гарантують чесну конкуренцію в науці, регулюють професійну поведінку вченого, виражають ставлення громадськості до цієї поведінки і результатів наукової праці. Дотримуючись цих норм, учений розраховує на адекватну реакцію з боку співтовариства у своєму прагненні отримати наукове визнання⁶.

Проте навіть у контексті інституціоналізації (облагороднення) власної поведінки вчений сьогодні не може розраховувати на адекватну оцінку своєї діяльності з боку співтовариства, бо само суспільство, що інформа-

⁴ Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025: меняющийся мир. Доклад Национального разведывательного совета США. – С. 104.

⁵ Етичний кодекс України // Вісник Національної академії наук України. – 2009. – № 7. – С. 61–68; Малахов В. Етичний кодекс ученого // Вісник Національної академії наук України. – 2009. – № 5. – С. 12–19; Этос науки. – М., 2008 тощо.

⁶ Онопрієнко В. Етос науки в епоху змін // Вісник Національної академії наук України. – 2009. – № 6. – С. 58.

тизується, постає як амбівалентне, парадоксально складене. З одного боку, його, за У.Беком, характеризують як суспільство небезпек і катастроф⁷, з іншого, прямуючи в річищі, прокладеному Ф.Евальдом, – як застраховане суспільство, в якому безпеку піднято до рівня центральної цінності⁸. В цілому ж сучасну господарську систему фахівці позиціонують як суспільство ризику, що постійно балансує на межі безпеки та ненадійності, невизначеності та вибору⁹.

Історично поняття ненадійності та ризику з'являються в середні віки, вони тісно корелюють із поняттями "недовіра" і "невіра" і найнаочніше виявляють себе в контексті тлумачення позикового відсотка і лихварства. Важливо, що позиковий відсоток як такий не був тотожний лихварству, справедливим вважали відсоток, узятий як компенсація за ризик неповернення даних у позику грошей, що, проте, могло бути встановлено лише в майбутньому. Отже, над кредитором-лихварем, незалежно від усього, з самого початку дамокловим мечем нависала небезпека опинитися на вогнищі за несправедливо взяті платежі, тобто зворотною стороною феноменів невіри і недовіри для господарювального суб'єкта виявлявся ризик занепасти свою душу для майбутнього.

З кінця XVI століття поняття ризику звільняється від релігійного змісту і стає атрибутом суто економічного мислення. Тут ризик (від італ. *risicare* – зважувати) тлумачать як можливий результат комерційних операцій, пов'язаних із перспективою невизначеного майбутнього, небезпеки якого "прозрівають" і "прораховують" уже зараз через страхування матеріальних цінностей, що підлягають обміну. Ризик при цьому починає означати не більше ніж співвідношення шансів і втрат щодо певного свідомо ухвалюваного рішення, за допомоги якого невідоме майбутнє хочуть зробити обчислюваним¹⁰. Відповідно, ризик раціоналізується: він співвідноситься з можливими загрозами майбутнього, зважується, обраховується з метою їх нейтралізації, інституціоналізується як міра і масштаб "страхів" господарювального суб'єкта, що прагне отримання "стерпної ненадійності або ж розумно досяжною безпеки"¹¹ економічного буття.

Як продукт вимірювання очікуваного економічного збитку у зв'язку з передбачуваною ймовірністю його появи ризик перетворюється на поняття, яке доповнює і прояснює умови безпеки господарювання, на так звану пом'якшену форму ненадійності буття економічного простору-часу. Проте кожна досягнута таким чином перемога над "стихіями" господарського буття набуває присмаку "безпеки з других рук": вона більше не є даром безальтернативного світу, але виявляє залежність від варіантів суб'єктивно здійснюваного розрахунку – обчислення, яке в майбутньому може бути оцінене і як правильне, і як помилкове, а отже, початково містить у собі ймовірність соціально-економічних і правових претензій. Через те, що економічної безпеки господарської діяльності досягають за допо-

⁷ Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну. – М., 2000.

⁸ Ewald F. Die Versicherung – Gesellschaft. Kritische Justiz, 1989.

⁹ Бехман Г. Современное общество как общество риска // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–46.

¹⁰ Там же. – С. 27.

¹¹ Там же. – С. 29.

моги свідомо-суб'єктивних рішень, вона втрачає гармонію буття інституційної архітекτονіки, набуваючи характеру відносної ("ризикованої") безпеки. "Якщо ризик означає відкрити невідоме майбутнє для ухвалення рішень, то завжди є небезпека, що з якості певних дій виросте абсолютно неусувна форма існування діяльності, – пише Г.Бехман. – Чим більше невизначеність щодо часових взаємозв'язків результатів, дій, рішень, тим більше стає можливим і необхідним ввести у гру ризик. Тоді й спроби уникнути ризикованих дій за допомоги попереджувальних стратегій також усвідомлюються як ризиковані, оскільки тягар затрат і відмов може згодом стати непотрібним баластом"¹².

Поняття і прийняття ризику ґрунтується на наданні майбутній небезпеці статусу сьогодення, тобто ризик є одночасно передумовою і результатом ухвалення рішень щодо подальших дій або бездіяльності: так, сама по собі можливість природної катастрофи не несе для суспільства ризику, являючи у кращому разі лише загрозу, але після того як стосовно неї здійснюють вибір заходів соціально-економічних дій або бездіяльності, ризик стає реальністю господарського буття. На думку фахівців, сучасне суспільство саме тому і настільки являє собою суспільство ризику, наскільки воно всі небезпеки господарської діяльності інтерпретує як ризик і через це породжує величезну потребу в ухваленні рішень¹³.

Загрози, які несе сучасна цивілізація господарювальному суб'єктові, за своєю природою незіставні з небезпеками попередніх часів, бо сьогодні всі біди людства є плодом саме його рук, вони породжуються ухваленнями або не ухваленими економічними рішеннями і мають форму ризику. В понятті ризику виражено, таким чином, нову якість створеної людиною в індустріальну добу природи як буття економічного простору-часу і нову природу самого господарювального суб'єкта як людини економічної. Свобода економічного вибору, багаторазово помноживши потенціал ухвалюваних людиною рішень, спрямувала помисли капіталістично господарюючого суб'єкта з минулого в майбутнє. Справді, в тому ступені, в якому суспільство усвідомлює, що сьогоднішні соціально-економічні рішення спричинять завтра певні господарські наслідки, "передбачуване майбутнє визначає сьогодення, що вже минає", тобто майбутнє для людини економічної не є більше непрозорістю прийдешнього, а має бути вже сьогодні усвідомлене і прораховане¹⁴. Проте драматичність і безплідність зусиль, пов'язаних із раціональними "прорахунками" господарської перспективи, навіть за допомоги висококласного кризис-менеджменту, сьогодні стають дедалі очевиднішими. Економічно "прозріти" невизначеність майбутнього шляхом розрахунку ризику ухвалюваних рішень господарювальний суб'єкт капіталістичного типу намагається для досягнення двох основних результатів – використання можливих переваг і/або уникнення можливих утрат, але самі бажані "вигоди" і небажані "втрати" також перебувають у майбутньому, яке залишається принципово невідомим. В умовах свободи економічного вибору ризик перетворюється на рефлексивну форму ухвалення

¹² Там же.

¹³ Там же. – С. 30.

¹⁴ Там же. – С. 42.

(або неухвалення) будь-яких господарських рішень, які в самих собі містять потребу в коригуванні; тобто ризик як невід'ємна складова (атрибут) раціональної поведінки економічного суб'єкта, його постійний супутник, за своєю природою суть її (раціональної поведінки) інобуття, а отже, явище суто економічне. Світ економізму і раціональності при цьому втрачає теплоту об'єктивного буття економічного простору-часу, стає "випадковим", двозначним, парадоксальним – залежним від суб'єктивно ухвалюваних рішень, економічних розрахунків, упередженої думки. Це світ, ворожий людині, холодний, прагматичний, небезпечний, безжалісний, суспільство, неприйнятне для життя, суспільство тотального ризику – як розплата за людську невіру і недовіру. За своєю суттю капіталізм – це суспільство, кожен суб'єкт якого безперервно ризикує найціннішим: своєю свободою і можливістю занепасти душу для майбутнього. Нинішня глобальна криза є свідченням реальності такого ризику й одночасно суворим попередженням про нього.

У становлення і велике поширення феномену ризику значний внесок зробила і робить наука, яка відтворює себе відповідно до конструкту економіки знань. Роль науки як каталізатора відносин суспільної недовіри є подвійною. З одного боку, вона є суб'єктом, що безперервно продукує самі ризики. Справді, найважливішою характеристикою ризикованих рішень є їх залежність від знань. Можна, звичайно, ухвалювати рішення на підставі інтуїції, говорить Г.Бехман, але форма розрахунку примушує до того, щоб збирати інформацію про можливі господарські ситуації, перевіряти їх на відтворюваність, тобто робити їх такими, що піддаються обчисленню¹⁵. Прогнозуючи економічні вигоди й утрати майбутнього, наука одночасно актуалізує господарські ризики і повинна вміти ідентифікувати їх із тим, щоб нейтралізувати або убезпечити негативні наслідки своєї діяльності. І в цьому полягає "парадокс просоченого наукою суспільства" – єдність і протистояння ризику і раціональності.

Наука сьогодні постійно має здійснювати аналіз і коригування наслідків своєї діяльності, натомість указані наслідки набувають для суспільства дедалі загрозливішого характеру. Відмінності між ризиками старого і нового типу, а разом з тим і між потенціалом загроз катастрофічного характеру, властивих цивілізаціям минулого і нинішній глобальній економіці, на думку фахівців, зумовлені розвитком техніки і технологій. Сприйняття, оцінка і регулювання породжених технікою загроз і небезпек здійснюється переважно за допомоги науки; одночасно наука сприяє розвитку дедалі могутніших і наукомісткіших технологій, які, власне, і є головною причиною виникнення сучасних господарських ризиків.

Дослідження ризику стало вельми солідним бізнесом для науки. Здійснюючи ідентифікацію, оцінку, вимірювання ризиків у контексті співвідношення можливих економічних вигод і збитків, управління ризиками, аналізуючи умови їх страхування, сучасна наука, проте, так і не змогла сформулювати загальну теорію ризиків або хоча б ефективно структурувати накопичені в цьому плані дослідження. Між тим, одночасно зі зростанням прибутковості дослідницьких програм у галузі оцінок ризику і ризикового

¹⁵ Там же. – С. 31.

менеджменту стають дедалі очевиднішими нові небезпеки, спричинені сучасними технологіями, які вже каталізували низку серйозних соціально-економічних конфліктів і глобальних проблем, а також сприяли інституціоналізації самих указаних програм у рамках проблемного співтовариства, що організується¹⁶.

З урахуванням вищесказаного виходить, що спроби суб'єктів сучасної економіки знань сформувати платформу комфортного, прийняттого для життя суспільства за допомоги механізмів ідентифікації, інституціоналізації й ефективного управління всією сукупністю соціально-економічних ризиків залишаються лише благими намірами. Вони здійснюються паралельно з безперервним продукуванням загроз і ризиків, і це нагадує якусь дурну нескінченність, біг колом із постійним поверненням до непережитого, неосмисленого, нерозв'язаного минулого, до "розрідженого буття, в якому люди живуть за інерцією – "поза свідомістю", "поза культурою"¹⁷. Тут процес інституціоналізації ризиків, який розуміють як постійне коригування норм, правил, законів, що регламентують господарську діяльність, здійснюється за принципом привнесення довіри в кожен "ризиковану" точку ринкового простору. Але тим самим парадоксальність капіталізму не лише не знімається, а посилюється, набуваючи характеру суспільства тотальної недовіри, бо така інституціоналізація зміцнює "плоский релятивізм" міжособистісних відносин, присипляє суд совісті господарювальних суб'єктів обіцянками можливих ринкових вигод і переваг, що нагадує середньовічну торгівлю індульгенціями, які дають іще за життя їхнім власникам право райської благодаті у світі іншому. І в цьому полягає друга функція науки як суб'єкта економіки знань у зміцненні позицій феноменів ризику і недовіри у глобальній системі соціально-економічних відносин.

Економіка знань ніби встає між діяльним господарювальним суб'єктом і природою і затінює, затуляє справжній зміст буття і суб'єкта, і природи, а разом з тим самий сенс трансформації того і того; вона "грає" інститутами, пристосовуючи їх для прорікання економічних перспектив, маніпулює людською свободою, обволікаючи свідомість індивідів міражами свободи економічного вибору у віртуальному просторі Мережі. Видозмінюючи "порожні" економічні форми, вона нівелює соціальну потребу і соціальний запит на прояснення справжньої природи норми, правила, закону, а разом з тим і самої свободи економічного вибору в нових умовах господарювання. Розглядаючи довіру в контексті інституту у традиційному розумінні, сучасна економічна наука затуляє трансцендентну суть економіки довіри як економіки перетворених економічних форм, що відображають взаємне "перетікання" відносин вартості, граничної корисності та ціни – економічної цінності як суспільного економічного блага¹⁸.

¹⁶ Fredericks G. Risk Research – A "Problem Community" and its Role in Society // Conrad J. (Ed.). Society. Technology and Risk – Assessment. – L., 1989. – P. 123–130.; Bechmann G., Fredericks G. Orientierungsprobleme der Riskoforschung im Konfliktfeld von Wissenschaft und Öffentlichkeit. Manuskript. – Karlsruhe, 1981.

¹⁷ Киселёв Г.С. Вторая Вселенная: драма свободы // Вопросы философии. – 2010. – № 3. – С. 7.

¹⁸ Див.: Артёмова Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования. – К., 2006.

При цьому економіка довіри – це змішана економіка, галузь економічних відносин, що органічно поєднує приватний і суспільний інтереси; її серцевиною є ринок суспільних товарів (так званий соціальний капітал), що формується на межі ринку приватних товарів і сфери виробництва та надання чистих суспільних благ і забезпечує сприятливі умови реалізації творчого потенціалу людини, колективу, суспільства. Це перехідна економіка, зміст якої складає ідеальна трансформація моделі ринку досконалої конкуренції в модель ціни виробництва, а практично рух традиційної економіки в напрямку гармонійної інституційної архітекτονіки суспільного господарства. Це економіка подолання царства Невідомості за допомоги виходу за вузькі межі ринку людського капіталу в напрямку царства Свободи. Це економіка позитивного релятивізму: інституціоналізації як входження в господарську ієрархію нового типу. Це медіанна, серединна економіка, економіка міжчасся; тут суспільне мислення визначається логікою серединного шляху, яка прояснює нові ціннісні засади економічної рівноваги і розвитку господарської системи. Це економіка доброї волі, що формує передумови всесвітнього законодавства через розгортання історії в сучасність.

Економіка довіри – це суспільство межової напруги життєвих сил, економіка трансцендентальної, пов'язаної з трансформацією людської природи, за якої нормальним стає надприродне, законним – вихід за межі природного причинно-наслідкового зв'язку, правилом – порушення природного порядку речей, це суспільство, в якому справжня свобода економічного вибору виявляється можливою лише в умовах відсутності вибору.